RECERCA JOVE

ELS MASOS DEL TERME DE ROSSELL

Lara Rot Pla
Treball de recerca de l'IES la Sénia
Tutora: Begonya Mira
Departament de Socials
Curs 2008-2009

Introducció

Els masos són unes construccions típiques de la nostra geografia que sempre m'havien cridat molt l'atenció, no només com a estructures pròpiament dites sinó com a símbol que representa tot allò d'on provenim la gent de les nostres comarques.

Així, vaig decidir orientar el meu treball de recerca a intentar descobrir més sobre la forma de vida que s'hi duia a terme, combinant el treball de camp amb la consulta a diferents llibres i amb entrevistes a diverses persones que hi van viure.

"El principal tret comú que observem són, òbviament, els murs de pedra, un factor importantíssim en la construcció del qual s'ha de tenir en compte la qualitat de les pedres, el seu tractament posterior, la seva col·locació de manera que encaixen perfectament les unes amb les altres, etc."

Primer em vaig centrar en la seua estructura arquitectònica, tant interna com externa, i em vaig guiar per una classificació a grans trets segons si són masos de muntanya, mitja muntanya o plana, ja que l'arquitectura de cadascun d'ells varia segons on estan establerts, i a més està condicionada pel clima i el terreny. Tot i això, vaig poder destriar certs elements que es troben presents en tots ells o, si més no, hi predominen.

Els masos: forma constructiva i elements estructurals

Elements comuns

Vista de la façana sud del Mas Nou.

Les necessitats dels masovers eren fonamentalment les mateixes, cosa que feia indispensable certes construccions en tots els masos. El principal tret comú que observem són, òbviament, els **murs de pedra**, un factor importantíssim en la construcció del qual s'ha de tenir en compte la qualitat de les pedres, el seu tractament posterior, la seva col·locació de manera que encaixen perfectament les unes amb les altres, etc.

El gruix del mur de càrrega sol ser de 50 a 70 centímetres, i pot constar de dos fileres paral·leles de pedres apilades i muntades amb argamassa (mescla de calç, pedres, arena i fang). A l'exterior se li aplica una lleugera capa de calç

i a l'interior una capa de color blau, blanc, marró o negre.

"Els masos solen ser de dos plantes, la planta baixa destinada a la vida quotidiana i les relacions socials i el pis de dalt dedicat al descans dels masovers."

Pel que fa a **les façanes**, trobem que la façana principal està orientada sempre cap a l'est, aprofitant les hores màximes de sol des que surt fins que es pon. En ella, hi trobem la porta principal, element que dóna molt de caràcter al mas ja que és gran, forta i d'una fusta ben resistent. Les seues arcades poden ser o bé de fusta o bé de pedra. Consta de dos parts independents tallades horitzontalment a l'altura de la cintura, fet que obeeix tant a raons d'accessibilitat com meteorològiques. Pel que fa a les altres obertures cap a l'exterior, en molts casos són escasses i no gaire grans. En trobem menys a mesura que anem pujant d'alçada.

Finestra del Mas de la Joquereta, al Barranc de Vallibona.

La coberta, que sol ser de teula àrab, té un gran paper en l'abastiment de l'element més essencial de tots: l'aigua. La seua recollida i emmagatzematge són aspectes que es duen a terme de diverses maneres. Els vessants de la teulada recondueixen l'aigua de la pluja fins als sistemes de recollida, generalment canals que poden estar fetes de fusta o de teules. Aquestes guien l'aigua a través de tota la façana fins a un pou, una cisterna o els abeuradors dels animals. Una altra manera de recollir-la consisteix a construir una pica que també farà la funció de safareig.

Piques i pou al Mas de Fontan. Podem observar que a sobre de la pica hi ha una canal que condueix l'aigua fins allí.

Pou i piques al Mas del Trinxan.

No es poden deixar passar per alt **els annexos** més importants i presents en els masos per la funció que fan en l'autoabastiment dels masovers: l'era de batre i els corrals i les pallisses. La primera és un espai pla i circular d'aproximadament 8-10 metres de radi, feta d'argila humida o de rajola. Les eres estan col·locades a la façana nord per a utilitzar el vent durant la batuda, que ajuda a la separació del gra i la palla. Quant als corrals i estables, els trobem moltes vegades distribuïts al voltant del cos central de l'habitatge, de manera que proporcionen aïllament tèrmic, i també s'observa que sobre ells s'ubiquen alguns dormitoris amb el fi d'aprofitar la calor que desprenen els animals. Altres annexos comuns són els forns de pa, que poden estar construïts de manera adossada a l'estança principal o d'altra totalment independents, i els petits magatzems on es guarden arreus.

Pel que fa a l'interior, la seua estructura tampoc és massa definida. Els masos solen ser de dos plantes, la planta baixa destinada a la vida quotidiana i les relacions socials i el pis de dalt dedicat al descans dels masovers. En aquesta primera trobem, primer de tot, un vestíbul, peça que articula tota la planta. A través d'ell accedim al menjador, el lloc més concorregut de tots, on no falta mai una bona llar de foc. Moltes vegades aquest du a terme la funció de cuina. El pis de dalt és l'espai dedicat al descans dels

masovers, i consta de la cambra principal i dos o tres més de petites, en funció de com siga la família de gran. L'aspecte d'aquestes estances ja està una mica més cuidat per tal de fer-les agradables i acollidores.

Vista general de l'era del Mas de la Móra, delimitada amb pedres.

Corral amb menjadores al Mas de Menaca.

Masos de muntanya

Els trobem en les zones muntanyoses i, com que pel terme que jo he abastat no se'n troben molts, n'he estudiat alguns del Barranc de Vallibona. Aquests masos es troben situats a una certa distància els uns dels altres donada la impossibilitat del terreny, i normalment es troben situats a llocs alts i amb bona visibilitat. La seua estructura és la més adaptada al terreny, amb el principal objectiu d'aïllar-se bé del fred a l'hivern i mantenir la casa fresca a l'estiu. Per això, la cara nord la trobem falcada a un pendent abrupte, com a mesura de protecció dels forts vents del nord-oest. També fan aquesta funció protectora els murs, que poden sobrepassar els 70 centímetres de gruix.

Ja que les condicions climatològiques no permeten el conreu de molta varietat de productes, en aquests masos és més important l'activitat ramadera i, per tant, els corrals hi són molt presents i força grans.

Com a masos de muntanya podríem esmentar el Mas de n'Insa, el Mas de l'Esquetxe o el Mas dels Cirers.

"Aquests masos es troben situats a una certa distància els uns dels altres donada la impossibilitat del terreny, i normalment es troben situats a llocs alts i amb bona visibilitat."

Masos de mitja muntanya

Aquests són els més habituals del terme, i els podem localitzar a una distància relativament curta del poble. Comencen a ser més comunes les obertures, i especialment a les façanes on toca el sol hi trobem algun porxo o terrassa. En aquesta part del terme veiem que és més essencial l'activitat agrícola i es pot notar que les eres són una mica més grans.

Són exemple de masos de mitja muntanya el Mas de Macià, el Mas de Vito i el Mas de Roc.

Masos de plana

La seua principal característica és que no compten amb l'aïllament tèrmic natural que proporcionen els desnivells i altres accidents del paisatge, a causa de la seua situació a les Planes. No obstant això, no es fa necessari haver-se de protegir del fred sinó que, ben al contrari, ja trobem que hi ha obertures a gairebé totes les façanes i es tracten de finestres i balcons amb una mida normal. També hi abunden els espais de filtre com porxos, pèrgoles i terrats, que permeten fer vida a l'exterior durant la major part de l'any, així com construccions adossades destinades a guardar carros.

Alguns masos que podem trobar a la plana són el Mas del Furo, el Mas de Palau o el Mas del Julianto/Torto.

"Les fonts principals d'obtenció dels productes bàsics eren el camp i els animals. De diners pròpiament dits, se'n veien més aviat pocs. En algunes ocasions, si la collita havia estat prolífica, l'excedent es duia al poble i es venia. Als masos de muntanya ja era més comú criar animals per vendre'ls."

Vista general del Mas del Furo, un mas típic de plana.

Aspectes socioeconòmics i culturals: primera meitat del segle XX

En la segona part del meu treball em vaig centrar més en l'aspecte etnogràfic, i la vaig elaborar a partir d'entrevistes realitzades a Batiste Niñerola, del Mas del Julianto/Torto, a Vicent Pla, del Mas del Furo i a Homedes Pla, del Mas dels Cirers. La meua intenció va ser sintetitzar els aspectes bàsics de la vida al mas pel que fa al treball i l'economia, l'educació, la salut i la higiene i les relacions socials. També vaig creure necessari esmentar la importància que van tindre els masos durant la Guerra Civil i la postguerra.

Treball i economia

L'economia del mas era netament agrària i ramadera, una economia d'autoconsum que l'únic fi que tenia era la subsistència dels masovers. Les fonts principals d'obtenció dels productes bàsics eren el camp i els animals. De diners pròpiament dits, se'n veien més aviat pocs. En algunes ocasions, si la collita havia estat prolífica, l'excedent es duia al poble i es venia. Als masos de muntanya ja era més comú criar animals per vendre'ls.

Les activitats més importants i que requerien més esforç i treball giraven entorn de les oliveres i de tot el procés que anava de la sembra de les llavors a la sega i batuda del blat. La sembra s'havia de fer per Tots Sants, i s'havia d'esperar fins a principis d'estiu per obtenir el gra. L'estiu es dedicava completament a la sega i la batuda. El procés era el següent: el camp havia de ser preferiblement "terra nova", és a dir, aquella a la qual se li havien arrancat totes les *malees* (males herbes) i estava més llesta que la resta per produir. Al matxo se li enganxaven tots els arreus necessaris per llaurar i, mentre anava fent solcs a la terra, el masover el seguia i tirava el gra. Llavors es tapaven els solcs i s'esperava fins al dia en què es considerava que el blat estava *roent* (a punt) per segar.

Se segava amb la falç i, un cop segat, es duia a l'era. Aquesta havia d'estar prèviament preparada: si havia plogut s'havia de rebatre, passar un rodet o uns pilons de fusta molt grans per tal que la terra es compactés i formés un sòl ben dur. El blat o l'ordi s'escampava, els animals es lligaven a un rodet o un trill i se'ls *governava* pegant voltes per damunt del cereal. El gra bo s'anava destriant amb la fricció i, un cop estava tot ben batut, amb una pala o una forca s'anaven agafant grapats i llançant-los a l'aire. Això permetia que, en estar situada l'era a un lloc on feia vent, aquest s'emportés les restes de palla i altres elements sobrants. Després, es posava tot a un sac i s'emmagatzemava.

En canvi, les olives es collien totes a l'hivern. La resta de cultius que hi havia al mas eren molt diversos, i sobretot hi predominaven els llegums com pèsols, faves, llenties... i les hortalisses de tot tipus: albergínies, remolatxes, tomates, pataques, enciams, bledes, cols... Els arbres fruiters tampoc no faltaven, i en molts masos també hi havia vinya. Pel que fa als animals, la principal tasca dels masovers era alimentar-los i cuidar-los. A alguns, com als conills i les gallines no se'ls dedicava tanta atenció, podien deixar-se solts perquè trobaven el seu propi menjar. Les raberes, en canvi, s'anaven a pasturar tots els dies, i en molts masos també solia haver-hi com a mínim un porc que es comprava nou cada any i s'anava engreixant fins que estava prou gros per menjar-se'l o matar-lo i conservar-ne la carn.

"Les activitats més importants i que requerien més esforç i treball giraven entorn de les oliveres i de tot el procés que anava de la sembra de les llavors a la sega i batuda del blat."

Hàbits alimentaris

Explicar en què es basava l'alimentació dels masovers és igual que esmentar tot allò que cultivaven i criaven. Tot i això, també hi havia aliments amb què no comptaven als masos i havien d'anar a comprar-los al poble (per exemple, arròs o fideus). Naturalment, l'alimentació era austera i tenia una funció simplement de proporcionar l'energia necessària per continuar amb les feines del camp. L'esmorzar dels masovers el solien constituir uns guixassos, samfaina, pataques fregides, farinetes, sopes fetes amb pa, aigua i oli, sardines de casco, tords... Les menjades fortes variaven una mica d'hivern a estiu, segons el clima

i les feines que s'havien de fer. Tot i això, el plat per excel·lència era l'olla. Els ingredients que la componien podien variar depenent del que es disposava, però era sempre present la carn de porc: cansalada, orelles, morro, botifarra, ossos... la resta la podien compondre cigrons, fesols, arròs, pataques, fideus, cardets, bledes, cols... de tot.

Per a sopar, en general es prenia alguna cosa lleugereta: pataques bullides, fideus, verdura... El que es consumia molt, sobretot en èpoques de crisi, era la sèmola de panís, perquè tapava la fam. Tampoc faltaven mai la llet i els ous. L'aliment que podríem dir que era més exclusiu era el peix, sobretot als masos de muntanya. La carn es menjava molt en conserva (frito).

"[...] l'alimentació era austera i tenia una funció simplement de proporcionar l'energia necessària per continuar amb les feines del camp."

Educació

Totes les persones entrevistades coincideixen en el fet que durant la seua època no es donava ni la meitat d'importància a l'educació de la que es dóna ara. El que realment interessava als masos era que tota nova vida que arribés suposés una ajuda per a les feines del camp. Contràriament al que sol passar avui en dia, en aquells temps eren els adults els que no donaven tanta importància al fet d'anar a l'escola i en canvi els xiquets i xiquetes feien tots els possibles per tal d'anar-hi.

Per als masos de les planes era més fàcil anar tots els dies al poble, però per a la gent de la muntanya l'escola no era massa accessible. Tenim el cas d'Homedes Pla, que vivia a un mas que era limítrof amb el terme de Bel i de difícil accés. Es trobaven més a prop de Rossell que de Vallibona, però tot i això les comunicacions amb ambdós pobles eren precàries i dificultoses. Els escolars solien anar a Vallibona, a tres hores caminant, però aquells que es trobaven prop de Sant Domingo ho aprofitaven perquè l'ermita comptava amb una escola. Homedes Pla va ser de les poques dones que va criar un fill durant aquella època a un mas, i l'enviava a peu tots els dies allí fins que els mestres ja no podien ensenyar-li més i llavors havia d'anar tres cops per setmana a Vallibona.

Salut i higiene

La higiene no era un aspecte a què es donés molta importància fa 80 anys, tant als masos com al poble la gent podia passar perfectament tot un hivern sense rentar-se, per exemple, el cabell. Fins i tot hi havia qui no es rentava el cos en 3 o 4 mesos, però a l'estiu ja era una mica més difícil passar sense un bany per la calor que feia.

Tot i això, però, sí que se seguia una rutina higiènica diària. Només despertar-se s'anava a omplir una palangana al pou o a la cisterna, i la gent es rentava la cara. Si no es disposava d'aigua tan a mà, llavors ja era una qüestió més delicada, la que s'anava a buscar a les fonts o basses properes s'havia de guardar amb més cura i utilitzar-la per a altres tasques més urgents com el consum o l'abeuratge dels animals.

La bugada es feia a les piques o en ribells grans i el sabó era generalment fet de casa, amb oli fregit i sosa. La roba s'estenia a l'era. A l'hora de fer les necessitats bàsiques no es tenia cap mania: al corral amb els animals si era hivern i feia fred, o al mig del camp o contra una paret del mas. De fet, això representava un avantatge respecte al poble, ja que es disposava de tot el lloc que es volia i no s'havia de compartir una comuna amb ningú.

L'estat higiènic del mas en si era passable, però cal tenir en compte la proximitat dels corrals, que feia que les mosques i les puces no les acabessen mai.

La salut ja adquiria una consideració major respecte de la higiene. El mètode més recurrent que utilitzaven per a les malalties lleus eren les herbes i infusions de tot tipus, obvi si tenim en compte la proximitat a la natura. Per exemple, per als refredats es feien tisanes d'arborcer, escorronyer, herbeta de Sant Antoni, herbeta daurada... també figues i garrofes bullides amb mel.

Ara bé, el principal problema sorgia quan es tractava d'una malaltia més greu que precisava d'un metge o d'un medicament especial. Als masos de la plana la cosa era una mica més fàcil a causa del terreny, que permetia un desplaçament més ràpid. A la muntanya, per contra, l'únic que podien fer era aguantar i emprendre la marxa cap a algun lloc on hi hagués metge. És en gran part a causa de les distàncies i dels pocs mitjans que moltes dones morien durant el part.

Vida social

Tot i ser nuclis de població aïllats geogràficament els uns dels altres, els masos i la seua gent no restaven exclosos de la resta de masos i d'altres pobles, com Rossell, Vallibona i la Sénia. Interrelacionar-se era essencial per a la seua economia, però també per a la seua forma de vida. Al contrari del que es pot pensar avui en dia donades les condicions

d'incomunicació que patien alguns, la gent llavors es necessitava més i solien fer més vida social entre ells, ja que era una cosa tan important com menjar o treballar.

"Contràriament al que sol passar avui en dia, en aquells temps eren els adults els que no donaven tanta importància al fet d'anar a l'escola i en canvi els xiquets i xiquetes feien tots els possibles per tal d'anar-hi."

Encara que no es volgués, es feia inevitable anar al poble un o dos cops per setmana com a mínim. Era el lloc on es realitzaven els intercanvis comercials que proporcionaven als masovers algun ingrés extra per a la seua economia.

La gent del mas també solia muntar al poble sobretot durant els caps de setmana. Els homes agafaven tots els "trastos" i el dissabte de nit s'afaitaven i emprenien el camí cap a Rossell. Un cop allí feien cap als centres de reunió, on hi havia ball, jugaven a cartes, bevien, fumaven, els fadrins festejaven, etc. De festes al poble, la gent dels masos no se'n perdien ni una. Algunes nits s'hi quedaven a dormir, i així aprofitaven perquè al dia següent, en diumenge, era dia de mercat. També molts muntaven perquè era costum d'anar a missa primera i, si no, havien de sortir del mas quan encara era de nit per poder arribar a temps.

Per a la gent del Barranc de Vallibona, les relacions comercials es duien a terme a Vallibona. Tot i que eren més a prop de Rossell, allí només hi anaven per necessitats sanitàries, ja que era on estava la farmàcia.

Sovint els masos es trobaven a una distància relativament curta els uns dels altres, especialment els de plana. Podem trobar masades grans on vivia més d'una família, com és el cas del mas dels Hostalàs al Barranc de Vallibona o el mas del Julianto/Torto. Generalment a les nits, quan el sol s'amagava i ja no hi havia més faena per a fer, els habitants de les masades es reunien al menjador més gran i allí, a la vora del foc, es posaven a xerrar.

És molt important parlar de les grans festes que se celebraven als masos de tant en tant, els "bureos", com a manera de trencar la rutina de treball tan dura que es duia. Se solien fer dos o tres cops a l'hivern. A l'estiu no se'n feien tantes perquè feia massa calor. La gent dels masos propers es reunien tots en un mas i allí uns tocaven l'acordió, altres la guitarra, es ballava, es bevia...

Al Barranc de Vallibona no hi havia tanta predisposició a trobar-se amb els veïns, les festes se celebraven en dies predeterminats, no de manera aleatòria com als masos de més a la plana. El punt de reunió era Sant Domingo i les festes se celebraven coincidint amb el dia del sant, el 4 d'agost. S'hi concentraven tots els habitants dels masos del Barranc, s'encetava el frito i es feien diverses activitats: corregudes de sacs, ball, misses... També se celebraven "bureos" alguns altres dies.

Els masos a la Guerra Civil i la postguerra

La notícia del bombardeig de Rossell es va conèixer ràpidament per tots els voltants. La gent que va quedar a Rossell després estava molt espantada. A més, la meitat de cases s'havien assolat (55 concretament) i moltes famílies es van veure de sobte sense res. Llavors es va produir un èxode de Rossell cap a tots els llocs del terme, o del terme del costat, que es creien segurs. Aquella mateixa nit molts ja van decidir anar-se'n cap a les casetes de camp, on alguns van estar 15 dies fins tornar i altres es van quedar fins l'entrada dels nacionals. El poble es va quedar desert i als masos, en canvi, s'incrementava el nombre d'ocupants.

Per contra, un any després, si observem algunes xifres de censos[1], veurem clarament com a partir dels anys 40 i 50 comença a no haver-n'hi perquè la gent els ha anat abandonant. Molta influència en això tingué la postguerra i, més concretament el problema Guàrdia Civil - maquis. Molts maquis trobaven el seu refugi en els masos, on els masovers no tenien més remei que acollir-los perquè estaven completament indefensos davant d'ells.

Es pot posar l'exemple d'Homedes del Mas dels Cirers, que ho explica: "*Venien de nit i claro, els havies de fer el sopar. Aquells temps els vam passar molt negres perquè tot lo rato patíem de que si algun dia s'haguessen trobat al mas los maquis i els civils, allí n'hagués passat una de grossa!"*. Com a anècdota explica que un matí, quan es van despertar i van sortir fora del mas, es van trobar baix d'una finestra de la part de darrere una musclera dels civils, una peça de roba que duien per a identificar-se. Aquella finestra donava justament al menjador, és ben segur que "s'assomaven" per allí a espiar-los.

Al cap de poc temps al Barranc de Vallibona van agafar a tots els homes dels masos, van tindre'ls sis mesos arrestats i, quan van tornar, van fer evacuar tots els habitants i els van traslladar a Rossell o a Vallibona. Això, juntament amb altres greuges que van haver de patir els masovers per part de guàrdies civils i maquis, va fer que després de la Guerra

1 ***Els masos de Rossell***, Grup d'Estudis Rossell 750 Aniversari, p. 174-175

"Tot i ser nuclis de població aïllats geogràficament els uns dels altres, els masos i la seua gent no restaven exclosos de la resta de masos i d'altres pobles, com Rossell, Vallibona i la Sénia. Interrelacionar-se era essencial per a la seua economia, però també per a la seua forma de vida."

Civil abandonessen els masos i es traslladessen als pobles. L'any 1930 hi havia censades 111 persones, i 20 anys després la xifra era d'11.

En conclusió, podríem dir que la situació que es vivia després de la Guerra Civil va ser una de les principals causes de l'abandonament de l'ocupació dels masos. La gent va anar a viure al poble, i al mas només anaven a conrear la terra. Això va provocar que, a poc a poc, els masos en si com a estructura arquitectònica es deterioressen, i també finalment que la seua forma de vida desaparegués.

"Els masos representen tot allò d'on prové la gent de les nostres comarques, i significaria una important pèrdua històrica i cultural deixar que acabessen desapareixent."

Conclusions

Lamentablement, avui en dia queden pocs masos que no estiguen parcialment o totalment enderrocats. Per tant, sembla lògic dir que ja no hi ha ningú que visca als masos i que, si ho fa, siga d'una manera totalment diferent a la d'abans. A més a més, els temps han canviat molt, i viure a un mas no comporta haver de viure com un masover. Pel que fa als masos del terme de Rossell, alguns com el Mas de Macià o el Mas del Capellà s'han restaurat i ara els seus propietaris els dediquen a activitats del sector serveis: el primer és un restaurant i el segon, un hotel.

La resta de masos que no es troben enderrocats han estat restaurats, alguns sense respectar l'estructura autèntica i el caràcter rural, i els propietaris els dediquen a l'ús personal ja siga com a casa de camp, magatzem de maquinària o perquè encara s'exploten agrícolament les terres dels voltants. El Mas del Coll, per exemple, està totalment restaurat i ara és una explotació vinícola.

En altres encara podem trobar que hi viu gent, com el Molí Hospital, el Mas de Cornelio i el Mas del Coll.

Els pronòstics per al futur dels masos que no es restauraran no són gaire favorables, molts d'ells es troben en unes condicions tan precàries que seria difícil que aguantessen més de 20 anys.

Personalment, em sembla molt trist veure l'estat en què es troben molts masos i el poc que s'ha fet per preservar-los. Òbviament és molt costós per als propietaris particulars restaurar un mas, però crec que es podria fer més des d'organismes i institucions oficials, com donar subvencions que permetessen, com a mínim, arreglar les façanes o altres estructures vitals perquè el mas no s'acabés d'enderrocar del tot.

Els masos representen tot allò d'on prové la gent de les nostres comarques, i significaria una important pèrdua històrica i cultural deixar que acabessen desapareixent.

Bibliografia

Cavanilles, Antonio José (1994). *Els masos de muntanya dels Ports, de Morella i la Tinença de Benifassà.*

Contijoch, Josep Ma.; Bayona, Vicenç (1997). *Els Masos de Rojals.* Rojals-Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà.

García Beltrán, J. Miguel; Agut Agut, J. Antonio; Gil Castell, Ignacio; Sabater Bellés, Pedro (2002). *Els Masos de la Serra d'en Galceran.* Castelló: Associació Cultural "Els Castellàs" (VII Jornades Culturals a la Plana de l'Arc)

García Lisón, Miguel; Zaragoza Catalán, Artur (2000). *Arquitectura rural primitiva en secà.* València: Institució Alfons el Magnànim; Diputació de València (Col·lecció Politècnica; 10)

Grau, Ferran; Pradilla, Miquel Àngel (2005). *Rossell*. Benicarló: Onada Edicions (Biblioteca Cruïlla; 1)

Pradilla, Miquel Àngel et alii (2000). *Rossell. Història i territori.* Castelló: Grup d'Estudis Rossell 750 Aniversari (Biblioteca Rossellana; 1)

Pradilla, Miquel Àngel et alii (2001). *Els masos de Rossell.* Castelló: Grup d'Estudis Rossell 750 Aniversari (Biblioteca Rossellana; 2)

Roca Albalat, Joaquim (1985). *El Poblamiento de Albocácer.* Castelló: Societat Castellonense de Cultura.

Autor de les imatges: Alberto Rot